

НАУКОВЕЦЬ, УЧИТЕЛЬ ТА ХРАНИТЕЛЬ ПРИРОДИ УКРАЇНИ (пам'яті Тетяни Леонідівни Андрієнко)

27 грудня 2016 р. на 78-му році життя у свій день народження пішла з життя Тетяна Леонідівна Андрієнко – провідний співробітник Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України, доктор біологічних наук, професор, геоботанік, фітосозолог, флорист, керівник багатьох проектів створення природно-заповідних об'єктів України, серед яких – природні заповідники, національні й регіональні ландшафтні парки. Тетяна Леонідівна є лауреатом державної премії України в галузі науки і техніки, нагороджена орденом Княгині Ольги, отримала відзнаку «Срібний листок» від «Planta Europa». До того ж, Тетяна Леонідівна – непересічний популяризатор природоохоронних ідей в Україні, педагог, що міг донести їх через слово, публікацію, екскурсію до людей різного віку та професії.

Із іменем професора Т.Л. Андрієнко в українській ботаніці пов'язані такі напрями, як охорона флори та рослинності, формування системи заповідних територій. Особливу увагу в своєму житті Т.Л. Андрієнко присвятила дослідженню рослинного світу Українського Полісся, вивченню боліт та бореальних лісів України, хоча на зрілому етапі своєї діяльності вона активно працювала й в інших регіонах України, в тому числі Лісостепу та Степу.

Тетяна Леонідівна народилася 27 грудня 1938 р. у місті Львові Курської області Російської Федерації. Її батьки, Андрієнко Леонід Васильович та Дем'янович Наталія Іванівна, після закінчення Маслівського сільськогосподарського інституту на Київщині були направлені на роботу на Львовську селекційну станцію.

Восени 1944 р. родина повернулася до Києва, де діти (Анатолій, Тетяна, Ірина) розпочали шкільне навчання. Тетяна в 1946–1956 рр. навчалася в середній школі №33, яку закінчила із золотою медаллю. Світогляд її формувався в інтелігентній родині з відповідними сімейними цінностями та традиціями. У сім'ї була бібліотека, яка постійно поповнювалася. Батьки дбали про те, щоб діти відвідували театри та музеї (Тетяна з дитинства була театралкою). Оскільки батько, Леонід Васильович Андрієнко, був редактором молодіжної республіканської газети, в домі вечорами та на свята збиралися журналісти, поети, письменники, особливо часто приходили сусід поет Валентин Бичко та друзі батька – поет Платон Воронько та журналіст Святослав Іванов. Тетяна Леонідівна не одного разу згадувала, що в дитячі роки познайомилася і говорила з Володимиром Сосюрою, який все життя був її улюбленим поетом, та Остапом Вишнею.

Знайомство з ботанікою у Тетяни розпочалося в школі, і вже в сьомому класі вона звернулася до батька з питанням, чи є книга, за якою можна дізнатися, як називаються рослини. Батько, який вивчав колись ботаніку в Маслівському сільськогосподарському інституті, пояснив дівчинці, що таке визначник рослин, як ним користуватися і пообіцяв дістати його. Невдовзі він приніс дочці «Школьный определитель растений» М.І. Нейштадта та разом із нею по ключу визначив першу рослину – конюшину повзучу. Тетяна швидко опанувала методику визначення рослин і до закінчення школи знала вже чимало видів, які можна побачити навколо Києва.

Навчання у Київському державному університеті Тетяна Леонідівна згадує як формування ботаніка. Від самого початку вона планувала для себе спеціалізацію на кафедрі вищих рослин. Незабутнє враження на майбутнього науковця під час навчання справили дві практики в Канівському заповіднику на першому та другому курсах. Але найважливіша подія трапилася на третьому курсі навчання. Тетяну викликав до себе завідувач кафедри вищих рослин професор О.Л. Липа і повідомив, що на кафедру звернулася доктор біологічних наук, професор Єлизавета Модестівна Брадїс із Інституту ботаніки АН УРСР із проханням виділити для неї студентку третього курсу для підготовки курсових та дипломної роботи, а при позитивних результатах у перспективі – і для навчання в аспірантурі під її керівництвом. Оскільки Єлизавета Модестівна на той час вже була знаним провідним болотознавцем, йшлося про дослідження боліт. І хоча студентка-третьокурсниця доки не бачила справжнього болота, вона з радістю погодилася стажуватися в Єлизавети Модестівни. Згодом Тетяні довелося побачити й вивчити багато боліт у різних регіонах, і не тільки в Україні.

Із Єлизаветою Модестівною Брадїс у 1960–1975 рр. Тетяна Леонідівна брала участь у багатьох експедиціях. Із 1961 р. вона почала працювати у відділі геоботаніки Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного АН УРСР. Відділом на той час завідував професор Г.І. Білик. Саме в цьому відділі у 1965–1968 рр. Т.Л. Андрієнко навчалася в аспірантурі під керівництвом Є.М. Брадїс, а у 1969 році успішно захистила кандидатську дисертацію на тему «Болота Українських Карпат та Прикарпаття».

У відділі геоботаніки молодий кандидат наук відразу стала виконавцем важливих наукових тем, серед яких – «Горфо-болотний фонд УРСР, його районування та використання» (монографія, в якій Т.Л. Андрієнко вперше виступила як автор, вийшла у 1973 р.) та «Геоботанічне районування Української РСР» (монографія вийшла у 1977 р.). Тетяна Леонідівна завжди вважала, що участь у таких роботах у колективі старших і досвідчених колег була дуже важливою для її розвитку як геоботаніка.

У розробці «Геоботанічне районування...» Тетяна Леонідівна відпрацьовувала районування Українського Полісся, освоювала ідею та методику цього напрямку. З цією метою їй експедиційно довелося об'їхати значну частину Українського Полісся – від Волині до Сумщини. Більше 40 років присвятила Тетяна Леонідівна вивченню рослинного світу цього регіону, що неначе заповіла їй учитель Єлизавета Модестівна Брадїс, яка пішла з життя у 1975 р.

Будучи співробітником відділу геоботаніки, Тетяна Леонідівна займалась вивченням рідкісних рослин «Червоної книги» Полісся, брала участь у складанні карти рослинності України (нею опрацьований розділ «Болота») та пояснювального тексту до неї, що вийшов у світ у вигляді монографії «География растительного покрова Украины» (1982). У цій значимій праці Тетяна Леонідівна підготувала також такі

складні розділи, як «Растительность пойм», «Сосновые и широколиственные леса и производные сообщества на их месте».

Не менш вагомою подією цього відрізка життєвого шляху Тетяни Леонідівни стала підготовка монографії «Изменение растительности и флоры болот УССР под влиянием мелиорации» у складі авторського колективу з учнів Є.М. Брадїс – Л.С. Балашова, Т.Л. Андрієнко, А.І. Кузьмичова, І.М. Григори. Принагідно слід вказати про актуальність даної роботи, оскільки монографія виходить у той час, коли було осушено близько половини площ боліт в Україні. Т.Л. Андрієнко для цієї монографії підготувала ряд розділів, але найбільше часу й уваги вона присвятила розділу «Изменение флоры болот УССР под влиянием мелиорации», де було охарактеризовано 32 види рідкісних боліт України, наведено карти їх поширення та описи оселищ.

Результати тривалої і плідної роботи із дослідження рослинного світу Українського Полісся, маловивченого на той час регіону України, знайшли відображення у монографії «Растительный мир Украинского Полесья в аспекте охраны» (1973) сумісно з Ю.Р. Шеляг-Сосонком. У ній авторами вперше було запропонована й охарактеризована мережа природно-заповідних територій Українського Полісся, яка нині розширюється. Вперше було вжите поняття «регіонально рідкісні види Українського Полісся». Пізніше цей термін буде загальнозживаним при укладанні регіональних списків інших як природних, так і адміністративних регіонів України.

У 1980-х рр. Т.Л. Андрієнко розпочала детальне вивчення найцінніших ділянок Українського Полісся з метою створення й подальшого вивчення природно-заповідних територій – нині еталонних ядер регіональної екомережі. Одним із перших серед них був Поліський заповідник. Окрім нього, надалі були вивчені й охарактеризовані інші цікаві та цінні природні ділянки, які пізніше набули природоохоронного статусу: Рівненський природний заповідник, національні природні парки «Вижницький», «Шацький», «Деснянсько-Старогутський», «Прип'ять-Стохід», «Мезинський», регіональний ландшафтний парк «Надслучанський», заказник «Городницький» та ряд інших. Був також розроблений проект створення на Українському Поліссі біосферного заповідника з філіалами по всій території регіону на базі найцінніших об'єктів.

Серед важливих видань цього періоду життєвого й наукового шляху Т.Л. Андрієнко є й «Зелена книга України». На той час такі книги рідкісних рослинних угруповань планували створити всі республіки СРСР, насамперед, його європейській частини. Ще у 1983 р. Т.Л. Андрієнко разом із Ю.Р. Шеляг-Сосонком презентували проект «Зелена книга України» на VII з'їзді Всесоюзного ботанічного товариства, де обговорювалося це питання. А вже у 1987 р. ця книга була опублікована і стала важливим напрямом розвитку вітчизняної фітосозології. У ній було охарактеризовано 127 рідкісних, зникаючих та типових, що потребують охорони, рослинних угруповань. Т.Л. Андрієнко для цього видання підготувала розділи «Болотні угруповання» та частину розділу «Лісові угруповання» (що стосується рідкісних бореальних рівнинних лісів). Пізніше, у 2009 р., допрацьована Зелена книга України стане офіційним документом і побачить світ у вигляді наукового видання.

У 1987 р. була опублікована ще одна монографія за участю Т.Л. Андрієнко «Перспективная сеть природно-заповедных объектов Украины», яка стала науковою програмою з подальшого формування природно-заповідної мережі України.

Із кінця 1980-х рр. Т.Л. Андрієнко все більше уваги зосереджує на теоретичних питаннях заповідної справи. У своїх роботах вона детально розглядає наукові принципи

створення другого видання Червоної книги України (у співавторстві з Б.В. Заверухою, 1989), аналізує ботанічні аспекти заповідної справи на тому етапі (1990), фітоценотичну репрезентативність болотних природно-заповідних об'єктів України (1989). Наукові аспекти заповідної справи висвітлені нею у першому довіднику по природно-заповідних територіях України (1988), а пізніше – в колективній монографії «Социально-экологическая значимость природно-заповедных территорий Украины» (1991), де вперше були визначені пріоритетні критерії ботанічної цінності природно-заповідних територій та їх флористична й ценотична значущість.

У 1990 р. Т.Л. Андрієнко ініціювала створення Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи НАН України та Мінприроди. Під керівництвом Т.Л. Андрієнко у лабораторії працювали к.б.н. М.Л. Клестов, к.б.н. В.А. Онищенко, к.б.н. О.І. Прядко, к.б.н. Р.Я. Арап, О.Л. Андрієвська.

У 1992 р. Т.Л. Андрієнко захистила докторську дисертацію на тему «Рослинність Українського Полісся – територіальний розподіл, динаміка, охорона». Загалом рослинному світу цього регіону вона присвятила декілька монографій. В останній із них, підготовлену спільно з О.В. Лукашем («Редкие и охраняемые растения Полесья (Польша, Беларусь, Украина, Россия)» (2011), характеризуються рідкісні види усього Полісся, яке охоплює територію чотирьох країн.

Основними ж напрямками роботи лабораторії під керівництвом Тетяни Леонідівни стали розробка теоретичних та методичних питань заповідної справи, оптимізація природно-заповідної мережі України, розробка рекомендацій щодо збереження біорізноманіття, режимів охорони, інвентаризація біоти природно-заповідних територій України, реалізація міжнародних природоохоронних концепцій в Україні та ін.

Лабораторія під керівництвом Тетяни Леонідівни співпрацювала з колегами по заповідній справі з різних регіонів України – ботаніками та зоологами. Співробітниками лабораторії були підготовлені наукові обґрунтування, за якими створені важливі природно-заповідні об'єкти в Івано-Франківській, Київській, Рівненській, Сумській, Хмельницькій та інших областях.

Упродовж 1992–1999 рр. (період оптимізації природно-заповідної мережі) Т.Л. Андрієнко із колегами активно працює у Полтавській області, здійснюючи наукові експедиції у різних районах. Це був важливий етап природоохоронної роботи в області, в ході якого створено понад 100 нових територій та об'єктів ПЗФ, здійснено чимало цінних ботанічних знахідок, підготовку молодих науковців, чисельні публікації.

Упродовж польового сезону 1992 р. було здійснено три виїзди у шість районів Полтавської області. Навесні група науковців під керівництвом Т.Л. Андрієнко працювала в Кременчуцькому районі, де були обстежені території проєктованих заказників «Довгораківський», «Балка Широка», «Нижньопсільський», «Білецьківські плавні», заповідного урочища «Келебердянське». Робота була чітко спланована, транспортом забезпечило обласне управління екобезпеки, районні інспектори сприяли організації досліджень, зустрічей із землевласниками та землекористувачами. Найяскравіші моменти цих експедицій – ботанічні знахідки рідкісних видів (погранично-ареальних, реліктових) Тетяною Леонідівною, про які вона голосно з радістю повідомляла, потім ретельно описувала оселище. Її польові щоденники були і залишаються взірцем фахового виконання геоботанічних описів.

Наступна експедиція була до Карлівського району, де експедиційна група виявила залишки заповідника «Академічний степ» у критичному стані (майже суцільні бур'яни).

Про колишній степ нагадували лише окремі типові степові рослини та ховрахи. А Тетяна Леонідівна запропонувала створити тут комплексну пам'ятку природи «Академія». Минуло 25 років, і завдяки охоронному режиму території степова флора і рослинність значно відродилась. Тепер тут панують типові різнотравно-злакові угруповання з чисельними популяціями рідкісних видів: горицвіту волзького, гоніолімону татарського, шавлії ефіопської та ін. А в Олеговій балці Карлівського району Тетяна Леонідівна знайшла види, які описував у «Академічному степу» в 1934 р. Ю.Д. Клеопов (громовик несправжньоокрасильний, шавлія австрійська, астрагал пухнастий та ін.). У сусідньому Чутівському районі обстежували Лизняну балку з популяціями рідкісних погранично-ареальних рослин та великий лісовий масив, де згодом був створений перший у Полтавській області лісовий заказник «Іскрівський». В останньому Тетяна Леонідівна знайшла аконіт шерстистовусий.

Наступний експедиційний маршрут пролягав територією Котелевського району, де були досліджені різні ділянки: степові (урочища «Скоробір» і «Розрита могила»), лісові («Барвінкова гора»), лучно-болотні (урочища «Садочки» з чисельними популяціями косариків тонких, «Малий і Великий лимани», де знайшли альдрованду пухирчасту, «Малорублівський», орнітологічний заказник «Лабурівський» та ін.). Щовечора експедиційна група підводила підсумки, на яких обговорювалися «знахідки», укладався науковий гербарій, який потім був переданий до фондів Полтавського краєзнавчого музею.

Під керівництвом Тетяни Леонідівни в цей час Н.О. Стецюк виконує наукове дисертаційне дослідження щодо вивчення рослинного світу пониззя р. Ворскла. У складі наукової групи експедиції також працювали Олександр Недоруб (аспірант Інституту ботаніки), Ірина Коротченко (студентка природничого факультету Полтавського педінституту). Одним із яскравих напрямів експедиційного дослідження стало вивчення островних систем на Дніпродзержинському водосховищі у межах Ворсклянської затоки. У ботанічному відношенні ці острови з часів створення водосховища не досліджувалися, а тому флористичні знахідки, виявлені у ході експедицій, були вражаючими. Було виявлено ряд рідкісних видів (бореальнолісових, водно-болотних, піщаностепових), серед яких – жировик Лезеля, щитник гребенястий, голокучник дубовий, багаторядник шипуватий, грушанки, хвощі лісовий та зимуючий, пухирник звичайний, льонок голий, житняк пухнастоколюсий та ін.). У природоохоронному виданні «Заповідна краса Полтавщини» (1996) їм присвячена окрема увага в розділі «Острови зелених робінзонів».

За результатами цих досліджень було створено ряд цінних об'єктів природно-заповідного фонду в пониззі Ворски (заказники «Вишняки», «Новоорлицькі кучугури», «Вільховатський», «Пелехи», «Крамарево»), розширено площу, змінено категорію і підвищено статус до загальнодержавного заказника «Лучківський» – еталонного об'єкту природно-заповідної мережі Полтавської області. Пізніше (у 2002 р.) вони увійдуть до складу регіонального ландшафтної парку «Нижньоворсклянський», у розробці концепції якого взяла участь і Тетяна Леонідівна.

У цей період значна частина полтавських експедиційних виїздів Тетяни Леонідівни та її полтавських учнів здійснювалася на Диканщину – полігон дисертаційного дослідження Олександра Недоруба. Досліджувалися флора і рослинність району, характеризувалися місцезнаходження рідкісних рослин. Значна частина цих експедиційних матеріалів та наукових напрацювань лягли в основу проекту створення

регіонального ландшафтного парку «Диканський». Парк був створений у 1994 р. і став першим на Лівобережжі України.

В цілому, вивченням флори й рослинності у цей період були охоплені території існуючих та перспективних природно-заповідних об'єктів у Гадяцькому, Полтавському, Кобеляцькому, Глобинському, Козельщинському, Решетилівському, Чорнухинському, Лохвицькому, Пирятинському та інших районах.

Поступово формувався список регіонально рідкісних видів рослин Полтавської області.

Підсумковим етапом оптимізації природно-заповідного фонду на Полтавщині була підготовка книги «Заповідна краса Полтавщини» (1996). Це перше видання в Україні про заповідні території окремої області. Розділи, написані Тетяною Леонідівною, стали прикладом, як потрібно доступно для широкого кола читачів надавати наукові факти про рослинність та рідкісні види флори. Завдяки активній позиції працівників Полтавського управління екології майже всі проєктовані об'єкти були створені, внаслідок чого показник заповідності в області збільшився з 0,4% до 2,5%.

У подальші роки спілкування з Тетяною Леонідівною наче відкривалися нові сторінки природоохоронної діяльності. Так, у 1998 р. Т.Л. Андрієнко очолила проєкт створення регіонального ландшафтного парку «Кременчуцькі плавні». У складі полтавської фракції з'явилися нові члени – В.В. Нікіфоров та Н.П. Гальченко, із якими велися дослідження островів Кременчуцького водосховища.

Працюючи на Полтавщині, Тетяна Леонідівна зуміла не тільки фахово організувати вивчення рослинного світу Полтавщини, а й підготувати когорту полтавських ботаніків – полтавський осередок своєї наукової школи.

Саме на цей період припадає підготовка докторської дисертації О.М. Байрак «Фіторізноманітність Лівобережного Придніпров'я» (захищена у 2001), кандидатських дисертацій під безпосереднім керівництвом Тетяни Леонідівни (Н.О. Стецюк (Смоляр) «Флористична, ценотична та соцологічна характеристика пониззя р. Ворскли» (захищена у 1997 р.), О.Ю. Недоруба «Флористичні та ценотичні засади формування регіональних ландшафтних парків Лівобережного Лісостепу (на прикладі Диканського)», аспірантура 1995–1998 рр., Н.П. Гальченко «Флористичне та ценотичне різноманіття регіонального ландшафтного парку «Кременчуцькі плавні» (2006)) та за її консультуванням (І.А. Коротченко-Бабко «Диференціація рослинного покриву степів південної частини Лівобережного Лісостепу України» (1999)).

Працюючи в Полтавському педуніверситеті, колективом кафедри екології та охорони довкілля (2001–2015 рр.) ми продовжили розвиток заповідної справи на Полтавщині, отримуючи завжди цінні поради та рекомендації від Тетяни Леонідівни. На лекціях і практичних заняттях із заповідної справи ми з гордістю розповідали студентам про роль міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи на чолі з професором Т.Л. Андрієнко у розвитку природоохоронної стратегії в Україні й на Полтавщині в сучасний період.

На кафедрі зростали, виконували свої дисертаційні дослідження та формувалися як фахівці й продовжувачі наукової школи Тетяни Леонідівни Т.В. Шкура, І.А. Грицай, І.Є. Шапаренко, О.Р. Ханнанова, яким ми передавали безцінний досвід дослідження природи та її збереження, набутий у співпраці з Тетяною Леонідівною.

У грудні 2013 р. вся вітчизняна й міжнародна наукова ботанічна громада відзначала 75-річний ювілей Тетяни Леонідівни. Серед вагомих здобутків говорилося

про те, що ювілярка – автор і співавтор понад 400 наукових робіт, зокрема 28 монографій, кількох науково-методичних книг і довідників. А ще – Тетяна Леонідівна є науковим керівником 10-ти успішно захищених кандидатських дисертацій, членом Національної комісії з питань «Червоної книги України», головою секції охорони рослинного світу Українського ботанічного товариства, у 2003–2004 рр. була членом Вищої атестаційної комісії, членом науково-технічних рад декількох національних природних парків, членом вченої ради Інституту ботаніки, рецензентом та офіційним опонентом на захистах дисертацій.

Окремий талант Тетяни Леонідівни – педагогічний. Про те, що вона була чудовим викладачем, знають сотні студентів вищих навчальних закладів різних регіонів України, які мали змогу не тільки слухати її лекції, а й пройти навчальні польові біологічні практики під її керівництвом. Такий досвід має і Полтавщина. Тетяна Леонідівна декілька разів бувала і проводила екскурсії для студентів-біологів природничого факультету Полтавського педагогічного інституту на біостаціонарі «Лучки» у Кобеляцькому районі в 1988 та 1994 роках. Для своїх аспірантів та учнів вона була справжнім Учителем – мудрим, знаючим, терплячим...

При вирішенні чи то наукових, чи то суто практичних завдань у галузі ботанічної науки, заповідної справи, екологічного просвітництва завжди виникають питання, відповіді на які б завжди знайшла Тетяна Леонідівна.

Відійшовши у вічність, вона залишила нам знання, спогади і книги. Вони для нас – настільні. У них є потреба щодня: щоб вчитися і щоб вчити інших, щоб діяти і закликати інших до збереження природного довкілля.

О.М. Байрак, Н.О. Смоляр